

BONAPARTISMUS: K PRACOVNÍMU POSTUPU A ESEJISTICKÉMU STYLU B. LOEWENSTEINA S DŮRAZEM NA „PŘESAHY DANÉHO“

František Svátek

Bonapartism: Loewenstein's Essay Style and Method, and His Emphasis on 'Going beyond Fact'

The author follows on from his own overall description of Loewenstein's historical thought, which he formulated ten years ago and called 'crossing boundaries'. He now focuses on one of the dominant themes of Loewenstein's research into the sources of Modernity in the nineteenth century – namely, the topic of 'Bonapartism', which is strikingly reflected also in the new book, *Víra v pokrok* (Faith in Progress). He traces how the topic gradually appeared in Loewenstein's works in the early years of the re-establishment of a hard-line Communist régime (with its policy of 'normalization'), which in turn had an innovative effect on samizdat history writing. The author also adds his own reflections on how his generation surmounted dogmatic Marxism.

František Svátek (*1936), před penzionováním působil na katedře politikologie Filozofické fakulty UK, svatekfr@seznam.cz

O celkovou charakteristiku Loewensteinova díla jsem se pokusil již jednou v příspěvku pro jubilejní spis k jeho sedmdesátinám.⁷⁵ Akcentoval jsem v něm s obdivem jeho metodu práce: suverénní zvládnutí, syntetizování a interdisciplinární interpretaci problémů na základě originálního „čtení“ velkého množství literatury z mnoha humanitních věd – a označil jsem ji pojmem „překračování hranic“. Autor sám ve své letošní *Retrospektivě* použil slovo v podobném smyslu,

75 FRANTIŠEK SVÁTEK, *Překračování hranic. Zamyšlení nad životem a dílem českého a evropského intelektuála Bedřicha Loewensteina*, in: *Překračování hranic aneb zprostředkovatel Bedřich Loewenstein. Jubilejní spis k 70. narozeninám evropského historika*, (edd.) Vilém Prečan, Milena Janišová, Matthias Roesser, Praha-Brno 1999, s. 352–359; přetisk též v *Soudobé dějiny* 1/1999, s. 91–97.

ale v ještě hlubším významu, v němž reflektuje své „bytí ve světě“ – píše tu o své snaze o „přesah daného“, který jej provází v jeho „psaní“ spolu s vírou v magickou moc „slov“ od „učednických let“ až do doby své bilance 2009.⁷⁶

V tomto svém příspěvku občas promítám do textových srovnání a analýz své osobní vzpomínky. Měl jsem od počátku 60. let až do roku 1969 jako spolupracovník redakce časopisu *Dějiny a současnost* možnost pozorovat, jak a co Loewenstein v krátkých textech, glosách, citacích, ale i v osobních rozhovorech a vystoupeních v debatách na redakční radě dovedl ze své četby vytěžít a přivést čtenáře k důležitým myšlenkám. Později jsem četl i jeho statě do různých jiných vědeckých i literárních časopisů i týdeníků a deníků, které mne znovu a znovu uchvacovaly tím, jak autor dokáže obsah přečteného interiorizovat, propojit se svým starším pojmovým aparátem a konstruovat nové poznávací sítě. Domnívám se, že v jeho postupně publikovaných textech, přes jejich značnou tématickou i formální různorodost, lze najít kontinuum, kumulaci a rozvíjení tématických linií, stále složitější strukturaci problémové kompozice u velkých projektů a knih. Chci tuto svou „tezi o kontinuitě“ – ale i „diskontinuitních“ odbočkách a „skocích jinam“, zpravidla vynucených „úrazy“ v osobním životním příběhu – alespoň naznačit na příkladu Loewensteinova zpracování tématu a „orientačního pojmu“ *bonapartismus* v souhrnu jeho textů.

Jako název samostatného eseje tento pojem Bedřich Loewenstein použil v textu *Tři studie o občanské společnosti*, který byl „publikován“ v prvním svazku samizdatových Historických studií v roce 1976, který tehdy zredigoval Miloš Hájek ve spolupráci s řadou pozdějších „chartistů“ a intelektuálů aktivních v „disentu“ za „normalizace“.⁷⁷ Texty těchto tří esejů vznikaly asi v letech 1970–1976, do samizdatového sborníku se dostaly pravděpodobně – dle ne dost již přesných vzpomínek Miloše Hájka – prostřednictvím Milana Otáhalo, který se s Bedřichem

76 Srov. *Retrospektivu* B. Loewensteina, napsanou roku 2009 u příležitosti červnového kolokvia a publikovanou v tomto čísle.

77 Historické studie vycházely jako opisovaný rukopis skupiny historiků, zbavených po roce 1969 možnosti vědecky pracovat a publikovat, zaměstnaných vesměs v neintelektuálních profesích a v podřízeném zaměstnaneckém poměru, s cílem zachovat si „všemu navzdory“ status intelektuála a badatele, vyměňovat si ve svobodném diskurzu myšlenky a texty. V letech 1976–1990 bylo „vyrobeno“ a distribuováno 26 svazků (názvy sborníků se s ohledem na možnou represi obměňovaly). Stručný, ale přesný informativní přehled o celém „podniku“, jeho redakci (redakcích), „výrobě“ a šíření publikoval Zdeněk Pousta ve stati – doslovu k českému vydání zkráceného německého vydání (původně rozsáhlého samizdatu z roku 1976) knihy MILOŠ HÁJEK, HANA MEJDROVÁ, *Die Entstehung der Dritten Internationale*, Bremen 1997 (česká verze – *Vznik Třetí Internacionály*, Praha 2000, s. 459–464).

Loewensteinem stýkal v 60. letech jako pracovník Historického ústavu ČSAV. Doba začínající „normalizace“ a počátečních „prověrek“ a čistek na vědeckých ústavech i vysokých školách byla pro Bedřicha Loewensteina obtížná existenčně i z hlediska možností vědecké a publikační práce; musel své eseje „psát do šuplíku“, ovšem na druhé straně – jak sám vzpomíná – přinesla mu pocit uspokojení z intelektuální svobody, konec s dřívějšími nezbytnými autocenzurními ohledy na krunýř ideologie a rovněž skoncování s hledáním možností, jak „psát mezi řádky“. Pro sebe a paradoxně i pro nové „publikum“ mohl nyní psát a přinášet svoje masarykovským humanismem silně ovlivněné názory – Bedřich Loewenstein se cítil být vázán jen Masarykovým a Rádlovým „moralistním“ apelem na intelektuály a zvláště spisovatele, aby nepsali jen pro úzké akademické prostředí, ale vycházeli se svými podněty a názory do „veřejného prostoru“. Jak v *Retrospektivě* vzpomíná, vznikla tak počátkem 70. let řada závažných, velmi nezávisle promyšlených esejů. K tomu je však nutno dodat, že text zmíněných tří studií lze sledovat v jejich tematických obměnách a proměněných kontextech i v knihách, které byly publikovány v Německu (SRN), nejprve zřetelně patrné v knize *Plädoyer für die Zivilisation* (1973), později v knihách *Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation* (1987) a *Problemfelder der Moderne* (1990).⁷⁸ V obou je využito pojetí druhé a třetí studie o občanské společnosti z roku 1976, tedy eseje věnované rozvoji obchodu a problému míru a války v Evropě druhé poloviny 19. století a zejména problému civilizačního „ukáznění“ soustavou zvyků, konvencí a norem „slušného chování“. Bedřich Loewenstein zde vycházel z podnětů prací sociologa Norberta Eliase. Stejná témata se objevují i v dalších pracích, psaných a vydaných již v době Loewensteinova exilu v SRN po roce 1979.

Naproti tomu první ze studií, v tomto příspěvku připomínaný esej *Bonapartismus*, jako by z Loewensteinova myšlenkového světa zmizel. Z *Retrospektivy* se dovídáme, že byl vlastně míněn jako „dovětek“ k biografii Bismarcka, kterou

78 B. LOEWENSTEIN, *Plädoyer für die Zivilisation*, Hamburg 1973; kniha byla vydána ještě v době, kdy žil v „socialistickém“ Československu jako obtížná „neosoba“, za to však částečně kryt svou prací na ambasádě SRN jako překladatel, kde mohl udržovat kontakty osobní i písemné s významnými historiky. O vydání knihy v Německu se zasloužil Golo Mann – srov. nekrolog od B. Loewensteina s přílohou, výběrem z jedenadvaceti dopisů, které Bedřich Loewenstein od 60. let od Golo Manna dostal: *Historie má pomáhat žít – Golo Mann (1909–1994)*, Soudobé dějiny 1/1994, s. 800–807, přílohy s. 808–816; k vydání Loewensteinovy knihy v Hamburku se vztahuje dopis z 25. srpna 1972 (nepublikovaný, jen shrnutý ve výtahu) a následující ze 6. srpna 1973 (s. 815–816). Z následujících dvou byla do češtiny přeložena pouze první jako *Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilizace*, Praha 1995.

Bedřich Loewenstein publikoval v Praze v roce 1968.⁷⁹ A rovněž se tu dovídáme, že (už v Německu) na tuto studii navázal v pozměněné podobě a pojal ji jako problém „bonapartistické výzvy“ pro Německo ve dvou větších esejích, které však zůstaly v rukopise. Tamtéž se zmiňuje v této souvislosti o „césarismu“, tj. přenesení modelu kombinace formálních prvků parlamentarismu a faktické diktatury, resp. mimořádných pravomocí kancléře (resp. císaře; srv. ve Francii plebiscity – formální prvek „přímé demokracie“, v Německém císařství neplnomocný parlament říše volený všeobecným volebním právem, ale blokovaný nerovnými volebními zákony v jednotlivých státech federativně uspořádané říše, zejména v Prusku, a ministry neodpovědnými parlamentu). Césarismus jako alternativní podoba k francouzskému „orientačnímu pojmu“ bonapartismu byl v SRN zařazen do reprezentativní publikace „dějin pojmů“⁸⁰ a byl součástí velké debaty o německém „zvláštním vývoji“, který jej údajně oddělil od základního vývojového trendu v Evropě a spolupůsobil při „skluzu“ do katastrofy totalitní diktatury v nacistické třetí říši.⁸¹ Do této debaty se však Loewenstein již aktivně nezapojoval,

79 B. LOEWENSTEIN, *Otto von Bismarck*, Praha 1968.

80 *Historische Grundbegriffe*, (ed.) OTTO BRUNNER, WERNER CONZE, REINHARD KOSSELLECK, heslo *Cäsarismus*, díl 4, od Dietera Groha Bedřich Loewenstein ještě stihl přečíst a použít Grohovu interpretaci z roku 1974 v citované studii *Bonapartismus*, která tedy vznikla v definitivní podobě někdy v letech 1974–1975.

81 Jednou z výchozích publikací, které formulovaly tezi o „Sonderwegu“, byl sborník statí WILHELM ALFF (ed.), *Deutschlands Sonderung von Europa 1862–1945*, Frankfurt am Main–Bern–New York 1984 (kniha zahájila vydávání řady Studien zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte, jejímž editorem byl Wilhelm Alff). Alff byl profesorem na univerzitě v Brémách a s jeho severoněmeckým působením zřejmě souvisí zřetelná návaznost historiografické debaty o Sonderwegu na tzv. „Fischerdebatte“ o knize FRITZE FISCHERA, *Griff nach der Weltmacht* (1964), a jejím pokračování *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik 1911–1914*, jejímž tématy byla analýza vzniku a proměn německých válečných cílů v první světové válce. Fischer také publikoval v Alffově sborníku stať o jedné „epizodě“ na „zvláštní cestě“ Německa pod titulem *Exzesse der Autokratie*, totiž interview, které poskytl císař Vilém II. při návštěvě Norska, tzv. „Hale-Interview“ z 19. července 1908. Interview se vyznačovalo neobyčejně silným protibritským a protiamerickým tónem a otevřeným vyhlášením německé „Weltpolitik“. Alffův sborník z roku 1984 datuje „Sonderweg“ od roku 1862 – rok nástupu Bismarcka do čela pruské vlády a počátek jeho „revoluce shora“, sjednocením Německa „krví a železem“ – a končí pádem Hitlerovy třetí říše; v jednotlivých statích sborníku sleduje postupné fáze katastrofálního vývoje. Teze o „zvláštní cestě“ Německa nebyla nikdy všeobecně přijata komunitou německých historiků a později byla postupně opouštěna, mimo jiné proto, že se objevily práce o podobných „zvláštních cestách“ v jiných státech, například i v Británii (G. Eley), a proto není jasné, k čemu, k jaké „normální“ vývojové cestě by se měl německý vývoj vztahovat, a vznikly také pochybnosti o „determinovanosti a kontinuitě“ linie od Bismarcka a císařství k Hitlerovi a třetí říši.

nejspíše proto, že s nástupem na Freie Universität v Západním Berlíně byl postaven před nové pedagogické úkoly a musel se současně vyrovnat s konkurencí nových kolegů, kteří v něm – jak Bedřich Loewenstein v *Retrospektivě* vzpomíná – viděli spíše jen exota a neuznávali jeho odbornou kompetenci při výkladech německých dějin, témat velmi silně frekventovaných na všech univerzitách SRN. Je ale třeba připomenout, že pro tematický okruh bonapartismu nebyl Bedřich Loewenstein v 70. letech dostatečně připraven ani četbou speciálních prací francouzských (ale i několika biografií Napoleona III. vydaných anglicky), neboť těžištěm jeho zájmu v 60. letech bylo a zůstávalo Německo, nejprve ve studiu liberalismu a radikalismu před revolucí a za „nezdařené“ revoluce 1848–1849, později při zkoumání „předpokladů nacismu“ – a tím také Bismarckovy éry a éry autokracie Viléma II. a důsledků pro další německý vývoj ve 20. století, tedy mimo jiné tezemi o německém „Sonderwegu“.

Bylo jen přirozené, že se uchýlil k tématům, která v předchozích letech – ještě v Československu – byly jen odbočkami a „přesahy“, i když pro jeho esejistický styl význačnými, kdežto od konce 70. let se staly základními: 1) otázky Moderny a Civilizace, tedy po výtce problémy spíše filozofie dějin a dějin idejí než „obecných dějin“ či dějiny Evropy/světa v tradici historického vyprávění; 2) otázky psychologie a historie: Bedřich Loewenstein založil na univerzitě v Berlíně seminář pro historické studium otázek masové psychologie a psychopatologie (pro tyto problémy byl již připraven četbou studií o nacistickém hnutí, vztahu Vůdce a masy atd.)

Do knihy *Víra v pokrok*, vydané v roce autorových osmdesátin (německý originál vyšel v roce 2008), se tak fenomén bonapartismu dostal, ale jen ve stručných zmínkách a aforistických zkratkách. Tak tomu bylo v případě Loewensteinovy charakteristiky průběhu industrializace a modernizace ve Francii za druhého císařství, s odkazem na působnost myšlenek Saint-Simona, které „vnukly pozdějšímu Napoleonovi III. ideu *průmyslového režimu* jako alternativy k údajně zastaralému liberalismu“ (s. 331). Jeho tvrdě autokratický režim se „současně vůči hospodářství dovolával francouzské cti“ a společně s historiky doby druhého císařství (Thiers) „připomínal slávu císařských armád“. „Kultu národního průmyslu“ se využívalo a zneužívalo „k cílům bonapartistické integrace“ (s. 332). Doslovně a bezprostředně s vírou v pokrok souvisela francouzská vize *Grande Nation*, představa, že Francie „kráčí v čele historického pokroku“, k čemuž přispěl i velmi dynamicky se rozvíjející kulturní a společenský život v Paříži, dvě světové výstavy (Expo) 1855 a 1867, Offenbachovy operety a úspěchy překladů francouzských divadelních frašek v celé Evropě. Paříž se vymanila z politické a kulturní izolace, do které ji přivedl pád Napoleona I., i z pokořujících vzpomínek na „bivaky kozáků“ po vítězném vtažení vojsk protinapoleonské aliance do Paříže.

Autokratická povaha bonapartistické moci a její sklon k válečnickým dobrodružstvím, to vše bylo v rozporu s „napoleonskými idejemi“, jak je prezentoval ve 30. letech 19. století tehdejší princ a pretendent císařského titulu – Louis Napoleon Bonaparte. První zmínka o brožůře *Napoleonské ideje*, kterou Louis Napoleon napsal a vydal v roce 1839, aby posílil napoleonský kult a tradici, je v Loewensteinově knize napsána tak, že ji můžeme zvolit jako příklad odlišnosti textu z roku 2008 od textu z roku 1976. O bonapartismu (a osobnosti Napoleona III., resp. prince Louise Napoleona Bonaparta) píše: „*Napoleonské ideje* Ludvíka Bonaparta neměly být válečnické, nýbrž ‚sociální, industriální, komerční, humanitní‘ (1839)“ a dále již jen konfrontuje představy či falešné sliby pretendenta z brožury roku 1839 s fakticitou událostí po roce 1852: „Jako císař se pod tlakem silně znacionalizované veřejnosti zaplétal do stále nových konfliktů v Evropě i zámoří.“ Je to zkratkový způsob, který mlčky přechází „psychologickou“ a biografickou stránku fenoménu, vůbec se nezmiňuje o dost dobrodružném životě Louise Napoleona do roku 1839 – bylo mu ale již 31 let, a jak říká pořekadlo, po třicítce není nikdo neviný. V knize, která se drží výkladu idejí, utopii a filozofií v obrovském panoramatu časovém i prostorovém, je taková metoda nezbytná. Je to ale jen doklad, že se Bedřich Loewenstein rozhodl téma bonapartismu jako problém „o sobě“, kterému zřejmě věnoval ve svých reflexích dost práce a času, „pustit k vodě“.

Sám se domnívám, že právě vzhledem k obnově zájmu o historickou naraci, o vyprávění příběhů, s důrazem na nepředvídatelnost dějinných zákrutů a zpochybnění všech velkých systémů výkladu dějin, podrobujičích fakticitu dějinných událostí skrutiniu racionální redukce, nebo dokonce historických zákonů, filozofickým dějinným spekulacím apod., je třeba se také „držet“ při výkladech dějin základních východisek historického „řemesla“ („métier“ Marka Blocha).

Exkurz

Se zřetelem k tématu je to sice rušící odbočka, ale přesto je nyní nutný krátký životopisný a genealogický přehled celkem známých fakt. Princ Louis Napoleon se narodil roku 1808 jako syn Napoleonova bratra Louise Bonaparta (1778–1846) a Hortensie Beauharnais (1783–1837). Sňatek byl uzavřen z vůle Napoleona I. 3. ledna 1802, Louis Napoleon se narodil již jako třetí syn, ale dva dříve narození bratři zemřeli předčasně (1807, resp. druhý až 1831). Hortensie, Louisova matka, žijící od roku 1815 prakticky stále mimo Francii, dítěti vštěpovala kult slávy Napoleona a probouzela v něm touhy po jeho nástupnictví. Nejčastěji pobývala

ve Švýcarsku, kde vlastnila dům v Arenenbergu, ale ještě více byla stále „na cestách“ po Evropě, synové byli často „odkládáni“ do péče škol a internátů, ale také zvláštních domácích učitelů. S manželem Louisem Bonapartem se nikdy nesžila a od července 1807 se dřívější časté, ale pouze dočasné rozdělení manželů změnilo na definitivní a trvalé. Napoleon I. dosadil v roce 1806 svého bratra Louise na trůn „dobytého“ Holandského království, a proto tam také převážně žil až do roku 1810. Se ženou se scházel jen příležitostně, což sice stačilo na početí Louise Napoleona (narozeneho 20. dubna 1808), ale pro výchovu dětí v rodině a pro jejich vzdělávání a citové i rozumové formování neměl jejich otec valný význam. Naprosto dominující osobností byla matka. Napětí mezi manželi asi vzniklo v důsledku faktické odluky, ale ještě spíše pověstí a spekulací, které vznikly tím, že od data posledního setkání manželů v červenci 1807 uplynulo do narození Louise Napoleona v Paříži (20. dubna 1808) jenom „knap“ potřebných devět měsíců. Pochybnosti o legitimitě svého zrození z „manželského lože“ jej doprovázely v celém životě. Připomínaly jej četné drby a fámy, které přizívovali jeho političtí odpůrci i „bulvární“ tisk s dohady, že jeho biologickým otcem byl pan X (a za X bylo neustále doplňováno nové jméno). Listina možných otců-milenců byla dlouhá, neboť Hortensie, dcera slavné Josefíny, vdovy po generálu Alexandru Beauharnais (byl popraven v roce 1794) a první manželky Napoleona I., měla pověst ženy hodně záletné. Ostatně podobně jako její matka Josefina. S ní Napoleon uzavřel sňatek v roce 1799, ještě v dobách slavných vítězství v čele armád, v letech 1796–1799, počínaje italskou kampaní v čele „italské armády“, kde mu jeho sláva vítěze nad Rakušany po návratu pomohla k rychlému politickému vzestupu k moci (1796). Napoleon zprvu přijal do „rodiny“ Bonapartů i dvě děti narozené v jejím prvním manželství (dceru Hortensii i syna Evžena, kterému zajistil souhlas s námluvami a dohodu o sňatku s dcerou bavorského krále Maxe I.). Propletence sňatků různých členů napoleonského klanu s královskými rody otevřel ale již sám Napoleon I. Po rozvodu s neplodnou Josefínou uzavřel Napoleon I. sňatek s Marií Louisou Rakouskou (1810) a narození vytouženého syna a dědice (1811) – okamžitě prohlášeného Napoleonem za „krále římského“ – na čas zastavilo smělé plány Hortensie s jejím synem Louisem Napoleonem, v tomto roce teprve tříletým. Za legitimního nástupce Napoleona I. byl již označen maličký Napoleon II. Po vítězství aliance proti Napoleonovi v roce 1814 a definitivně v roce 1815 sice malé dítě přestalo být „Napoleonem II.“, avšak spiklenecké plány tajných skupin „bonapartistů“ počítaly s jeho únosem. Matka Marie Louisa byla odškodněna za ztrátu titulu francouzské císařovny „přidělením“ panovnických práv ve dvou územích severní Itálie. Hortensie zase získala roku 1817 prostředky na zakoupení švýcarského zámku v Arenenbergu, z něhož chtěla vybudovat sídlo bonapartistů.

Na přání spojenců protinapoleonské aliance i rakouského císaře Františka I. byl nově jmenovaný vévoda z Reichstadtu (Zákup) odvezen do Vídně a později do českých Zákup u České Lípy, v ústraní zde dospíval a v roce 1832 předčasně zemřel. Po jeho smrti vznikla romantická legenda o „Orlíkovi“, který se stal obětí svého rakouského okolí. Byl neustále pod dozorem a sřezán před únosem i podezřelými kontakty. Tak snadno vznikla legenda, na jejímž rozšíření působily spontánně vznikající pamflety, letáky, písně a také beletrie a divadelní zpracování látky o smutném, ač romantickém osudu císařského prince (zejména ve Francii se stalo velice populární Rostandovo drama „Orlík“), a jež se posléze přeměnila v účinný nástroj a součást širší „napoleonské legendy“. Teprve po smrti „vévody zákupského“ se uvolnila cesta princovi Louisovi Napoleonovi k nárokům na nástup na případně obnovený císařský trůn. Jako synovec (z otcovy strany) a současně vnuk (z matčiny strany) Napoleonův měl z žijících možných napoleonských pretendentů největší „legitimní nárok“ na nástupnictví. Zatím však to byl nárok jen fiktivní, protože skutečnou moc měl v rukou král Ludvík Filip z orleánské větve (od revoluce roku 1830) a na žebříčku možných nástupců stála velká řada princů jak z bourbonské, tak orleánské větve.

Ludvíku Napoleonovi nezbyvalo mnoho: chtěl-li mít „politickou budoucnost“, musel sledovat dobové politické napětí, nacionální i sociální hnutí, vystupovat jako „demokrat“ proti pohrobkům starého režimu, odvolávat se na ideové dědictví Napoleona I., získávat a organizovat „bonapatisty“ a upozorňovat na sebe „veřejnost“ dramatickými gesty. Musel však počítat, že jeho jméno je natolik připomínkou velkého Napoleona a jeho dobových válek, že vládnoucí kruhy všech mocností se okamžitě spojí proti němu v případě otevřeného vystoupení. V roce 1830 se připojil v Itálii k spiklenecké organizaci karbonářů, kteří chtěli atentáty na „tyrany“, tj. vládce menších i středních italských států, rozrušit nehybnost a vyvolávat regionální povstání. Jejich krajním nepřítelem byl papež jako hlava rozsáhlého papežského státu ve střední Itálii. Proto první povstání vypuklo v únoru 1831 na území provincie Romagna, která tehdy do sebe zahrnovala i území kolem Ravenny, Ferrary, Forli i část Bologni. Napoleonské rodiny, které tehdy v největší části žily na různých místech Itálie, se na schůzi „rodinné rady“ dohodly na finanční a politické pomoci hnutí za sjednocení Itálie, přímo k povstání se připojili jen Louis Napoleon a jeho o čtyři roky starší bratr princ Napoleon-Louis. Ideálním cílem Bonapartů bylo v případě úspěchu povstání zahájit postup v celé Itálii, a bude-li v sjednoceném území vyhlášeno italské království, pak se jeden z rodiny Bonapartů bude o trůn ucházet. V úvahu přicházeli oba synové Hortensie, Louis Napoleon i Napoleon-Louis. Když však bylo papežské vojsko posíleno expedičním vojskem, které poslal papeži na pomoc rakouský císař, bylo povstání rychle rozdraceno. Princ Napoleon-Louis byl zastřelen u Forli,

Louis Napoleon se štěstím vyvázl a spolu s matkou Hortensii uprchl přes Francii do Švýcarska.

Krátce po smutném krachu nadějí na „italský trůn“ přišla do Arenenbergu „radostná“ zpráva: Napoleon II., nepřekonatelná překážka na cestě k nejvyššímu cíli, zemřel. Nová naděje se zjevila jako hvězda na nebi: císařský trůn ve Francii?! Pro Hortensii a jejího syna byla následující léta smutná a horečná zároveň. Smutek nad ztrátou dalšího syna byl spojen i s velkou nejistotou, zda naděje na úspěch ve Francii není jen velký utopický sen. Zatím byla červencová monarchie poměrně stabilní a na rozdíl od Itálie vzhledem k striktnímu zákazu pobytu pro všechny příslušníky napoleonské rodiny nedostupná. Bonapartistické kruhy stoupenců obnovy „napoleonského císařství“ byly početně slabé, měly proti sobě nejen státní moc a policii krále Ludvíka, ale i soupeřící potencionální pretendenty, frakci monarchistických přívrženců Bourbonů, a především v dané době silnou demokratickou a k republikanismu se klonící opozici, sice rovněž programově a metodami boje různorodou (do popředí se drali zejména spikleneckí blanquisté a jejich částečně úspěšné, alespoň pokud jde o výbuch nastražených bomb, avšak pokud jde o smrt krále nebo jeho svržení plánovaným povstáním stále jen s nezdary), ale pro plány bonapartistů představovali vážnou konkurenci. Nezbyvalo než se vrátit k pomalé práci agitační a k apelu na emoce Francouzů – na jejich národní hrdost, čest a připomínat co nejsilněji slávu a lesk císařství a jména Napoleon, profilovat se politickým žurnalismem a brožurkami k aktuálním otázkám, které tížily „lid“. K tomu potřeboval princ Louis Napoleon komunikační možnosti, které v odlehlem a izolovaném Arenenbergu neměl; přesídlil proto do Londýna. Jeho *Napoleonské ideje* v nepřilíš hlubokém výkladu a rozsahu, daném formátem a žánrem politické brožury, interpretovaly „odkaz“ velkého císaře Napoleona, pomáhaly rozvíjet „napoleonskou legendu“ a také politická hesla a ideje, která převzali zejména „bonapartisté“ z prostředí veteránů z napoleonských válek.⁸²

82 LOUIS NAPOLEON BONAPARTE, *Les idées napoleoniennes*, London 1839 (další vydání v Paříži). Analýzy této francouzské tradice a politické kultury, spojené se specifickým kulturním armády a zejména jejich důstojnických elit, publikoval americký historik WILLIAM SERMAN, *Les Officiers français dans la nation, 1848–1914*, Paris 1982. Srov. také překlad brožury do češtiny od Jakuba Malého, tehdy již redaktora *Riegrova slovníku naučného – Idey napoleonské. Od prince Napoleona Ludvíka Bonaparte*, Praha 1864, s krátkou a velmi obdivnou předmluvou (s. VII–XI). K Napoleonu III. hledal ostatně cestu sám F. L. Rieger za své zahraniční cesty do Paříže roku 1867, kterou Karel Kazbunda v stati otištěné v oficiálním orgánu Ministerstva zahraničních věcí, časopisu *Zahraněční politika* 1926, interpretoval jako počátky české „samostatné zahraniční poli-

Víra v pokrok si dále při zmínkách o bonapartismu všimá, jak se v zahraniční politice druhého císařství objevuje neustálé riziko a důsledek rétoriky nacionálního soupeření, zejména s Anglií, Rakouskem a později Pruskem. „Vlastní nejistoty způsobené sociálními a politickými krizemi, ‚anglickým‘ materialismem a pauperismem měly být vyvažovány národní solidaritou, *amour propre national*, a představami nadřazené francouzské univerzality, v neposlední řadě také převahou francouzského vkusu nad britskou masovou výrobou (J. A. Blanqui). Nepochybělo ani očekávání brzkého úpadku ‚plutokratické‘ britské říše podle vzoru starověkého Říma (A. A. Ledru-Rollin).“ (str. 332).

tiky“, orientací na Francii vyvažující „rusofilskou“ českou „pouť do Moskvy“ na všeslovanskou výstavu. Shrnutí historie „napoleonské legendy“ poskytuje JEAN TOULARD, *Napoleon II.*, Praha 1994 (zde i další literatura). Stručný rozbor podal FERDINAND BLUCHE, *Le bonapartisme*, Paris 1980; na této studii jsou dobře vidět rozdíly mezi historiografií francouzskou a německou pokud jde o výzkum podobných či příbuzných pojmů bonapartismu a císařismu. Francouzská literatura rozděluje v posledních desetiletích celkem rovnovážně pozornost výzkumu sociologickému (sociální historie) jednotlivých skupin a profesí druhého císařství ve vztahu k osobní moci, jakož i výzkumu „intelektuální historie“, dějinám idejí a „paměti“ či „reprezentací“. Někdejší „revolta“ proti úzce vymezené politické historii („pěna událostních dějin“ by měla ustoupit výzkumu „hlubinných sil“, často za pomoci kvantitativní seriální analýzy, *histoire-problème* namísto prosté narace atd.), která byla charakteristická při nástupu a postupné dominanci „školy Annales“ a do pouhé defenzivy zatlačené „tradiční“ historiografie (zejména profesorů historie na univerzitě v Paříži), byla přes úspěchy „nové historie“ (Le Goff a další představitelé „druhé a třetí generace“ Annales) zabrzdnuta protiofenzivou historiků a politologů, zejména kolem fakulty a ústavu politických věd pařížské univerzity, navazujících na předválečnou École libre de science politique. Došlo k novému rozmachu politického dějepiscetví: reprezentativní autor René Rémond redigoval sborník statí *Pour une histoire politique* (Paris 1988); srov. také nové zpracování moderních dějin Francie vycházející v bruselském nakladatelství Complexe, ve zvláštní mnohasvazkové řadě, dále také publikace Institutu „du temp présent“, smyslem a záměry odpovídajícím českému Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (ještě širěji je třeba vzít v úvahu rozvoj speciální subdisciplíny historických věd označované v Německu pojmem *Zeitgeschichte*). O současném stavu ve francouzské historiografii soudím, že soubor dvou protikladných přístupů se vyrovnal a rozdíly se stírají, nedochází také k „agresivním“ polemikám. Tomu odpovídal i osobní vývoj Françoise Fureta: od marxismem poznamenaných výzkumů, vedených často kvantitativními metodami (dějiny zisku kapitalistických podnikatelů ve Francii 19. století, dějiny a růst gramotnosti francouzské populace atd.), přešel k dějinám idejí, rozboru práce historiků Francouzské revoluce publikujících v 19. století, až nakonec v poslední knize k výrazně politickému rozboru „dějinných iluzí“ francouzských intelektuálů, kteří se stali v části života či trvale stoupenci ideje komunismu. Podobným vývojem prošla i jeho mladší spolupracovnice Mona Ozoufová, známá nyní u nás v překladech jejích knih, původně vycházející z ekonomicko-sociální historie, teoreticky formulované zejména Georgem Labroussem a jeho „školou“ blízkou Annales.

Po delší pasáži, v níž Loewenstein shrnul posuny v ideologii a politických idejích, od romantismu přes druhé císařství až po nacionalismy konkurujících si národních států ve druhé polovině 19. století (s. 332–341), se od evropského panoramatu vrací ještě jednou k bonapartismu. Patrný je ve srovnání s textem z roku 1976 posun v akcentech při výkladu pojetí Karla Marxe, v jeho knize *Der 18. brumaire des Louis Bonaparte*.⁸³ Loewenstein však konsekventně neměnil základní ocenění tohoto díla jako nejvíce „politického“ a nejméně „schematizujícího“ marxistického výkladu. Oceňoval Marxův základní koncept bonapartistické diktatury jako „uvolnění politiky“ ze závislosti na „třídních zájmech“ a od ortodoxní aplikace schématu závislosti „politické nadstavby“ na „materiální základně“ ve výjimečné situaci „rovnováhy“ v „třídních bojích“ let 1848–1849. Ve srovnání se statí *Bonapartismus* (1976) obsahuje ale *Víra v pokrok* formulace k Marxovi více kritické: „Sám Marx byl brzy nucen konstatovat fenomén osamostatnění ‚nadstavby‘ v podobě bonapartistického státu, který občanskou společnost ve všech jejích životních projevech ‚oplétá, kontroluje a poručníkuje‘ [citát z K. Marxe]. Republikou vyhlášené všeobecné volební právo se zvrátilo v opak očekávané působnosti a strachy, starosti a politická únava vyústily do tvrdého absolutismu osobní moci. Marx se snažil zachránit jednotu základny a nadstavby a prohlásil, že Bonaparte nepředstavuje ‚osvětu, nýbrž pověru rolníka, nikoli jeho soudnost, nýbrž jeho předsudek, nikoli jeho budoucnost, nýbrž jeho minulost‘ [citát z K. Marxe], ale nedokázal tím uzavřít vzniklou trhlinu v jeho hegelovském monismu, která musela zproblematizovat i jeho vlastní perspektivu budoucnosti.“ (s. 341). Podrobněji se však fenoménem bonapartismu již nezabývá. Proč takový rozdíl mezi statí a přístupem v eseji z roku 1976 a knihou z roku 2008? Není to doklad o zlomech v intelektuálním vývoji, a není proto moje „čtení“ Loewensteinova díla v jeho kontinuitě nepravdivé?

Musíme se zastavit u Loewensteinova přístupu k Marxovi a marxismu od 60. let do současnosti. Obdobnou kritiku Marxe a marxismu nacházíme u Golo Manna v jeho syntéze *Německé dějiny*, ještě vyostřeněji pointovanou, kterou Loewenstein cituje v roce 1994 v Mannově nekrologu:⁸⁴ „Skutečnost je plna

83 Česky v řadě vydání samostatně i v nejmasověji rozšířeném vydání *Vybrané spisy* K. Marxe a B. Engelse v 50. letech 20. století; K. MARX, B. ENGELS, *Vybrané spisy*, Praha 1954, zde *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*, svazek 1, s. 249–350. Text byl psán od prosince 1851 do března 1852, bezprostředně po státním převratu Louise Napoleona, pro německý časopis *Die Revolution*, vydávaný v New Yorku 1852, v sérii článků; šířen byl zejména podle Marxem revidované a opravené verze ve druhém (knižním) vydání, zveřejněném v Hamburku roku 1869.

84 G. MANN, *Deutsche Geschichte des des 19. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1972.

strusek, které utopie nezná.“ Tento Mannův aforismus Bedřich Loewenstein v nekrologu dále rozvíjí odkazy na Mannovy eseje v souboru *Zeiten und Figuren*, zejména na text *Theoriedürftigkeit der Geschichte*.⁸⁵ Pokračuje vlastním osvětlením kritiky Marxe a marxismu u Golo Manna: „Na marxistickém myšlení [mu] nevadila jen tato utopická pošetilost a redukce dějin na několik málo motivů typu třídního boje, nýbrž i tendence tyto motivy racionálně odvozovat z určitých, například sociálně-ekonomických struktur. Proti analýze struktur nenamítal nic, jen to, že kromě dílčích výsečí tím vlastní dějiny neuchopíme. Z jejich zápletek a z nepředvídatelných subjektivních zásahů vychází něco docela jiného, než by vyplývalo z racionálních analýz – pročež se mu princip *vyprávěcí* zdá přiměřenější.“⁸⁶

Loewenstein byl rovněž v uvedeném Mannově smyslu kritický k ortodoxii marxismu už v eseji z roku 1976, což vyniká zvláště ve srovnání s jinými interpretacemi fenoménu bonapartismu v Evropě v 60. a 70. letech, včetně rozsáhlé monografie francouzského „marxologa“ rumunského původu Maxmilliana Rubela, který v Paříži dosáhl funkce ředitele Institutu aplikované ekonomické vědy.⁸⁷ Most mezi textem z roku 1976 a krátkými pasážemi v knize *Víra v pokrok* ale podpírá zejména jediný publikovaný „pilíř“ – dnes téměř neznámý text, který vznikl na příležitostnou speciální objednávku. Jde o předmluvu k německému překladu (1984) spisu prince Louise Napoleona, publikovanému poprvé v roce

85 G. MANN, *Zeiten und Figuren*, Frankfurt am Main 1979.

86 B. LOEWENSTEIN, *Historie má pomáhat žít – Golo Mann (1909–1994)*, Soudobé dějiny 1/1994, s. 802.

87 M. RUBEL, *Karl Marx devant le bonapartisme*, Paris 1960. Rubel své marxologické exegeze publikoval i v *Études de marxologie*, vydávaných tímto Institutem v 60. letech – série S, 9, v rámci měsíčně vydávaných Cahiers de l’I.S.E.A. – Philosophie-Sciences sociales-Economie otiskl v č. 164, srpen 1965, statě Rubela i jiných autorů, věnovaných jubileu století od založení Mezinárodního dělnického sdružení (I. Internacionály) roku 1964, včetně příspěvků, které se částečně zabývaly i marxistickým výkladem bonapartismu, „třídních bojů ve Francii“, Marxovými reflexemi Pařížské komuny atd. Statě se vůči Marxovi a marxismu stavěly rovněž kriticky, ale přesto do značné míry byly Marxovým výkladem bonapartismu silně ovlivněny. Pro kontext a zařazení této publikační vědecké tribuny je příznačná poznámka v tiráži: Výzkum a studie jsou publikovány ve spolupráci s VI. sekci École Pratique des Hautes Études, což byla specificky francouzská škola – ústav postgraduálního školství a výzkumu, kde tehdy dominoval vliv Fernanda Braudela, vedoucí osobnosti poválečné „školy Annales“, jejím nástupcem se stala u nás dobře známá Škola sociálních věd v Paříži. Ve světě podobných souvislostí je pochopitelná nedůvěra významných německých historiků politických dějin, ještě v 50. letech, k historikům hlásícím se ke škole Annales – podezírali je pro její „ekonomismus“ z kryptomarxismu.

1842,⁸⁸ v době jeho „nuceného pobytu“ ve vězení v pevnosti Ham ve Francii, kam byl poslán po záříjovém procesu u pařížského soudu (28. září – 6. října 1840). Rozsudkem byl odsouzen za vedení vojenského puče v Boulogne (4. srpna – 6. srpna 1840) na doživotí. Spis napsaný francouzsky se mu podařilo vydat jako rozsáhlejší brožuru s nezávadným „odborným“ hospodářským textem, věnovaným tehdejší debatě o výhodách a nevýhodách třtinového versus řepného cukru a obchodu s ním, celních tarifů atd. Pod názvem *Analýzy cukerné otázky* (*Analyses de la Question des Sucres*) ji vydala Administration des Librairie v ulici Notre Dame des Victoires. Text byl připraven a přeložen do němčiny a vydán Muzeem cukru při Technické univerzitě v Berlíně, péčí profesora Dr. Huberta Olbricha, který pro vydání v sérii *Schriften aus dem Zucker-Museum* napsal i rozsáhlý text chronologie, bibliografie a komentářů k životopisu Napoleona III. a výklad historického kontextu i z hlediska dějin výroby cukru z pohledu dobové ekonomiky a techniky. Pro historika bonapartistické éry jsou zde zajímavé reprodukce dobových karikatur. Bedřich Loewenstein do edice napsal jen krátkou předmluvu, v níž vykládá fenomén bonapartismu.

Na rozdíl od „střídmé“ interpretace v knize *Víra v pokrok* zde dotahuje výklad do souvislostí s dějinami 20. století a teoriemi totalitarismu: připomíná analogie a použitelnost srovnání a vymezení „protofašistických rysů bonapartistického systému panství“, avšak s vědomím, že chybí „důkladnější výzkum a vyjasnění vztahů mezi bonapartismem a totalitarismy 20. století. Současně ale na závěr konstatuje, že „důležitější je zjištění, že oba Bonapartové neměli k dispozici ani technické prostředky, ani neexistovala potřebná masová báze ve společnosti a jí uzpůsobené prostředky mobilizace pomocí ideologie“.⁸⁹ Ve vý-

88 *Napoleon III. über den Zucker. Wirtschaftspolitische Studie von Prinz Louis Napoleon Bonaparte während seiner Festungshaft auf Fort Ham im Jahre 1842*, *Schriften aus dem Zucker-Museum*, č. 20, Berlin 1984. Publikace má Loewensteinův „Vorwort“ (s. 7–10); snad lze tento text považovat za jakýsi malý publikační výstup z nepublikovaných rukopisných esejů o bonapartismu, o kterých se zmiňuje v *Retrospektivě*. V poděkování a seznamu použité literatury je uvedeno jméno B. Loewensteina s díky za „private Hinweise und Vorwort“; na komentáři, chronologii a biografii Napoleona III., které zpracoval prof. Olbricht; pomáhal tedy svými radami a odkazy také B. Loewenstein.

89 B. LOEWENSTEIN, *Vorwort*, s. 13. Musím v tomto kontextu připomenout ostrou polemiku se Soboulovou „Vulgatou“ v esejích FRANÇOISE FURETA, *Penser la Revolution française* (česky *Přemýšlet Francouzskou revoluci*, Brno 1994), která přispěla k oslabení univerzitních pozic Soboula na Sorboně; k tomuto přelomu ve francouzské historiografii nejen revoluce 1789–1799, nýbrž i celého cyklu revolucí ve Francii v 19. století, nejnověji přiblížila ve vynikající syntéze historička nastupující generace DANIELA TINKOVÁ, *Revoluční Francie*, Praha 2008. Její výklad je dů-

kladu je ale ještě stále patrný vliv Marxovy interpretace bonapartismu a většší blízkost k textu eseje z roku 1976.

Snad se ještě Loewenstein v budoucnosti odhodlá k novému zpracování a publikaci svých starších esejů na toto téma, kterými by definitivně překlenul most kontinua výzkumu bonapartismu v celku jeho díla.

Postscriptum

Ve výkladu fenoménu bonapartismu ve vysokoškolské učebnici *Dějiny novověku II* (Praha 1969), napsané vesměs učiteli historie na Filosofické fakultě University Karlovy, se autoři relevantních kapitol přidržovali ještě ortodoxně Marxe.⁹⁰ Od té doby uplynulo mnoho let a jejich životní osudy i vědecké kariéry, podobně jako u Bedřicha Loewensteina, procházely zvraty. K podobné revizi názorů – „přehodnocení“ včetně kritiky Marxe a marxismu – ale došlo i ve Francii, kde zlom vlivu marxismu na historiografii Francouzské revoluce nastal koncem 60. let a plně se projevil až v 70. letech, zejména díky kritice Soboulovy „Vulgaty“. Sám jsem se propracovával ve vztahu k Marxově interpretaci bonapartismu dost slo-

ležitý i pro kontext vývoje napoleonské legendy a francouzské literatury o bonapartismu, srov. část věnovanou vývoji historiografie ve Francii. V dnešní francouzské historii „intelektuálů“ je za zlomový rok „obratu“ považován většinou historiků rok 1975 – srov. též stať DANIELY TINKOVÉ, „*Čas nejistot“ a kritický obrat. K diskusím ve francouzské historiografii na přelomu 20. a 21. století, Dějiny – teorie – kritika 1/2004, s. 253–269.*

⁹⁰ *Dějiny novověku II*, Praha 1969, kapitoly III–IV napsali Květa Mejdrická a Zdeněk Jindra. Tímto konstatováním nemíním nikterak znehodnotit cenu prací jak doc. Mejdrické, mé učitelky na FF UK, tak i mého přítele Zdeňka Jindry. Mejdrická patřila ke „škole“ velmi výrazného marxistického historika Francouzské revoluce na Pařížské univerzitě, Alberta Soboula, a aplikovala je ve vlastní interpretaci revoluce 1789–1899 i revolucí 1830 a 1848 a také druhého císařství; připomenout je třeba i její doslov k dvěma dobovým pamfletům či memoárům – svědectví Viktora Huga, přeložených poprvé do češtiny v jednom svazku pod titulem *Napoleon Malý. Dějiny jednoho zločinu*, ve *Spisech Victora Huga*, Praha 1958. Kniha měla doslovy dva, romanisty Vladimíra Bretta (s. 637–662) a historičky Květy Mejdrické (s. 669). Hugův text *Napoleon Malý* (s. 7–209) byl napsán v Bruselu v letech 1851–1852 čerstvým vyhnanecem s velkou nenávistí k „tyranovi“. *Historie jednoho zločinu* byla kniha již historická, psaná s odstupem let (v roce 1877), ale s dobovými dokumenty vřazenými do textu (podtitul knihy zněl *Výpověď svědka*). Jindrovo chápání a přijetí marxismu bylo ovlivněno jeho specializací na hospodářské dějiny, kde přijetí Marxových východisek bylo v této době nezbytné a v tehdejší atmosféře „samozřejmé“ (spory se v 60. letech nevedly o Marxe, ale o „raného“ Marxe či „Marxe pozdního“, resp. o Engelse).

žitou cestou, kterou jsem zde jen naznačil v několika poznámkách. Odkazují též na autobiografický rozhovor v knize *Nezapomenuté historie* (2007), který se mnou vedli moji bývalí studenti Zdeněk Machát a Ondřej Slačálek na přelomu roku 2006–2007 (oba sborník edičně připravili spolu s ředitelem Ústavu politologie FF UK, kde jsem působil v letech 1996–2002). Druhý, kratší autobiografický text, napsaný pro sborník k počtě Miloše Hájka a Hanky Mejdrové, je věnován výhradně problémům studia dějin Kominterny.⁹¹

Sebekriticky musím dodat pár slov na účet mých kapitol v kolektivním díle *Dějiny Francie* (Praha 1988), psaných v letech 1986–1988, po dlouhém „půstu“ a zákazu publikační činnosti od roku 1970, díky pozvání ke spolupráci od profesora Miroslava Hrocha. V knize jsem se při výkladu dějin Francie v dlouhém období 1815–1870 s ohledem na situaci v Československu koncem 80. let, přes znalost Loewensteinova textu z roku 1976, celkem přidržoval Marxovy interpretace bonapartismu, třebaže jsem ji podstatně rozvolnil (rovněž v intencích Bedřichova eseje) vlastním výkladem v řadě kapitol narativním způsobem, založeným na pestré a rozsáhlé literatuře o dějinách druhého císařství a biografiích Napoleona III. ve Francii a částečně i v anglosaské literatuře. V té době jsem ostatně mohl poprvé po téměř dvaceti letech vycestovat za hranice – do Západního Berlína – s výstavou *Karel IV. a Praha*, kterou jsem pomáhal vytvářet skromným, ale dosti manuálně náročným podílem na vyhledávání, balení a stěhování exponátů jako „správce depozitáře“ v Muzeu města Prahy a „za odměnu“ jsme spolu s kolegou Ladislavem Žilkou byli vysláni na závěr výstavy do Západního Berlína, kde jsme asi týden výstavu „bourali“, exponáty balili a odpovídali za bezchybnou dopravu do Prahy. Pochopitelně jsem cesty využil k návštěvám dvou na Svobodné univerzitě v Západní Berlíně působících profesorů – a mých přátel – Bedřicha Loewensteina a Michala Reimana. Byly to šťastné zážitky, tím spíše, že tehdy ještě nikdo nečekal rychlý konec komunistické vlády a otevření hranic, a setkání myslím bylo oboustranně vnímáno jako poslední v našem životě.

Soudím, že pro dostatečně hluboké a analýzami doložené dějiny moderního českého dějepiscetví, zejména složitého období českého „transitu“ od komunismu a marxistických pojmů k demokracii a „nové historii“, bude zapotřebí celá řada individuálních autobiografických textů na způsob „ego-histoire“.

91 Diskusi ve francouzské historiografii o marxistických pojmech – jak již řečeno – rozpoutal zejména François Furet a od poloviny 70. let trval „čas nejistoty“ a následně kritický obrat, jak diskusi a následný proud nového zpracování zejména témat Francouzské revoluce výstižně pojmenovala Daniela Tinková v citovaných pracích.